

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	7
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	17
BÖLÜM I - Şİİ İMPARATORLUĞU.....	47
1-) Şiilik ve Safevi Devrimi (1501 - 1588).....	51
2-) I. Abbas Dönemi ve Safevi İmparatorluğunun Şekillenmesi (1588 - 1666).....	95
3-) Safevi Düzeninin Yıkılışı ve Mutsuz Fetret Dönemi (1666 - 1797)	149
BÖLÜM II - MUHAFIZLAR BÖLGESİNİN YENİDEN ŞEKİLLENDİRİLMESİ	199
4-) Kaçar Devrinin Teşekkülü (1797 - 1852).....	203
5-) Nasreddin Şah ve Kırılğan Bir Dengeyi Korumak (1848 - 1896).....	271
6-) Meşrutiyet Devrimi: Çoklu Modernliğe Giden Yol (1905 - 1911)	339
BÖLÜM III - ULUSUN YENİDEN ŞEKİLLENDİRİLMESİ	411
7-) Büyük Savaş ve Rıza Han'ın Yükselişi (1914 - 1925)	415
8-) Rıza Şah ve Pehlevi Düzeni (1925 - 1941).....	473
9-) Düzensiz Demokrasi, Petrolü Millileştirme ve İnkâr Edilen Umutlar (1941 - 1953) ..	529
10-) Ak Devrim ve Onun Muhalifleri (1953 - 1963)	589
11-) Gelişme, Düzensizlik ve Tedirginlik (1963 - 1977).....	645
12-) Otorite Kültürleri ve Muhalefet Kültürleri.....	691
BÖLÜM IV - TARTIŞMALI DEVRİM VE İSLAMİ CUMHURİYETİN YÜKSELİŞİ.....	729
13-) İslam Devriminin Gelişme Süreci (1977 - 1979).....	733
14-) Velayet-i Fakih (Fıkıhçının Vesayeti) ve Onun Yandaşları.....	773
15-) İslami Cumhuriyetin Güçlenmesi (1979 - 1984)	803
16-) Düşmanla Yüzleşme, Rehine Krizi, Irak-İran Savaşı ve Sonrası (1979 - 1989).....	851
17-) İslam Cumhuriyeti Altında Toplum ve Kültür	901
SON SÖZ.....	931

SUNUŞ

Ortadoğu siyasal yaşamındaki etkinliği nedeniyle İnan dikkatleri giderek daha fazla üzerine çeken bir lke... Bunu, son yıllarda İnan tarihi ve özellikle de modern İnan hakkında yayınların çoğalmasından da anlayabiliyoruz. 20. yüzyılın son büyük kitle hareketlerinden biri olan ve birçok uzman tarafından post-modern çağın habercisi olarak görülen 1979 devriminin akıbeti ve ondan günümüze kalanlar merak uyandırmaya devam ediyor. Abbas Amanat'ın kapsamlı eserinin tam da bu koşullarda Türkçeye kazandırılması bu alanda önemli bir boşluğu dolduruyor.

Amanat'ın çalışmasının orijinalliği, genellikle 1979 sonrasına odaklanan çalışmaların aksine İnan'ın son beş asırlık tarihini bütünlüklü olarak değerlendirmesinde yatıyor. Okuyucu “modern” bir tarihte bu denli “eskilere” uzanılmasını ilk başta tuhaf bulabilir. Ancak 1979 devriminin çözümlenmesi için tıpkı Amanat'ın yaptığı gibi bu devrimin kodlarının oluştuğu Safeviler ağına geri dönmek gereklidir. İnan Safevilerin eliyle Ői bir ülke haline gelirken din-devlet bütünleşmesi geleneği de -her ne kadar İnan'da bu gelenek antik çağlara kadar geriye gitmekteyse de- Safevilerin eliyle bu güne kadar etkisini sürdüren yeni bir anlam kazanmıştır. 1979 devriminde Őiilięin oynadığı rolün anlaşılması açısından perdenin öncelikle Safeviler dönemiyle açılması bu açıdan önemlidir.

İnan'ın “modern” sınırlarının belirginleşmesi, yaşanılan toprağın “Memalik-Mahrusa'dan” İnan'a dönüşümünü anlamak için de Kaçar asırlarını da bilmek gerekir. Kaçar hanedanı dönemi İnan'ın modernleşme macerasının başlangıcıdır ve bu dönem okunmadan, İnan halkının batıdan gelen yeni kültür cereyanlarına gösterdiği tepkileri, İnanlılardaki ksenofobinin kökenlerini, kuzeydeki (Rusya) ve güneydeki (Britanya) komşularına olan güvensizliğini anlamak mümkün değildir. Amanat haklı olarak bizi 1979'a götüren tepkiselliğin kaynaklarını, Kaçar

döneminin tartışmalı modernleşme macerasında, dış saldırılar karşısında İnan sınırlarının giderek küçüldüğü yıllarda aramaktadır.

Amanat'ın çalışmasını değerli kılan bir diğer nitelik, politik tarih anlatımı ile yetinmemesi ve ele aldığı dönemin entelektüel yapısını, halkın duygu ve özelemlerini, İnan kültüründeki değişimleri de ayrıntılı biçimde değerlendirmiş olmasıdır. İnanlı aydınların analizi Amanat'ın çalışmasına özel bir yer teşkil etmektedir. Burada Amanat içten bir eleştiri tavrı ile İnan aydınlarının açmazlarını bizlere açık biçimde sergiler. Tipik bir İnanlı aydın kendi ülkesi ve kültürüyle karmaşık bir aşk-nefret ilişkisi içindedir. Bu ilişki bazen Al-i Ahmed'te olduğu gibi nefretten aşka da dönüşebilmektedir. Tipik bir İnanlı aydın ülkesinin "seçilmiş" bir mekan olduğuna kültürlerinin biricikliğine inanır. O tarihte mucizeler yaratmış Aryanların ve medeniyetin öncüsü olan Perslerin soyundandır. Dünyanın en seçkin dili olan, büyük şairlerin lisanı Farsçayı konuşur. En doğru inanç biçimi olan İslam'ı kabul etmiş, İslam'ın da en doğru yorumu olan Şiiiliği benimsemiştir. Böylesine mükemmel bir karışımla elde edilmiş, tekamüle ermiş olan bu rafine kültürün doğal olarak dışarıdan bir şey almaya da ihtiyacı yoktur. Tam aksine ona dışarıdan yapılan sızmalara karşı bu "öz kültürün" hassas biçimde korunması gerekmektedir. İşte Amanat İnan aydınlarına sinmiş olan bu kalıp düşünceleri tenkit ederken okuyucuya bu düşüncelerin arka planındaki maddi ve ruhsal kaynakları da sergilemektedir.

Metin boyunca Amanat, Safevilerden bu yana İnan Kızılbaşlarına, Şii ulemaya, kimi zaman ise İnan liberallerine, İslamcılara ve soluna dönük ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Metin boyunca bu yorumlarla karşılaşan okuyucu yazarın kendi ülkesinin kültürel kodlarının temellerine dönük bir tenkit içinde davranışını ve bu yorumların yazarın dünya bakış açısını yansıttığını unutmamalıdır. Kitapta Türkçeye geçmiş olan Farsça sözcükleri Türkçe okunuşlarıyla yazıldı.

Welayat-e faqih yerine velayet-i fakih khoms yerine hums veya Sadık Hedayat yerine Sadık Hidayet gibi. Ancak Türkçede karşılığı olmayanları ise orijinal halinde bıraktık.

Türkiyeli okurlar için yabancı olan çok sayıda terim çevirmen (Ç.N) veya (T.S.) yazılı dipnotlarla açıklanmıştır.

Amanat'ın eseri İnan hakkında çalışma yapmakta olan akademisyenler kadar bu ülkeyi merak duyan tüm okur kitlesi için vazgeçilmez bir başucu eseri olacağına şüphe yoktur.

U. Töre Sivrioğlu

20.01.2022.

ÖN SÖZ

Herhangi bir ülkenin veya bölgenin yarım bin yıllık tarihini kapsamak zorlu bir görevdir. Erken modern ve modern İran tarihine gelince, göz korkutucu hale geliyor. Beş hanedan değişikliğine, en az üç devrime, üç iç savaşa, dört yabancı işgali dönemine ve yeni bir İslami hükümetin başlangıcına tanıklık eden karmaşık bir dönemi anlatmaya çalışmam neredeyse yirmi yıl aldı. Umarım bu geçmişin olaylarını anlamlı temalara bağlayan tutarlı bir anlatı üretmişimdir, tıpkı her düğümün bir Fars halısının daha büyük desenini beslemesi gibi. Yine de tarihçiler okurlarını uyarmaya hevesli olduklarından tarih, pek çok rastgele kıvrımlara ve dönüşlere sahiptir ve bu da kendilerini nadiren düzenli bir tasarıma borçludur. Bu kitapta olduğu gibi ortaya çıkan şey, yakından bakıldığında kargaşa gibi görünebilir, ancak, uzaktan bakıldığında, birçok ayırt edilebilir yolu olan bir model ortaya koymaktadır.

Bu kitapta İran modernliğinin ya da daha doğrusu modernliklerinin köklerini yarım binyılın üzerinde izlemeye çalıştım, birçok okuyucu için, beş yüzyıl önce güçlü mesih hareketinin yükselişi, en azından çoğu zaman anlaşıldığı şekilde herhangi bir modernlik nosyonundan çok uzak görünebilir. Yine de bir devletin zorunlu dini inançla yükselişi ile - bu durumda Şiiliği savunan Safevi İmparatorluğu - ile sonraki yüzyıllarda modern bir ulus devletin ortaya çıkışı arasında bir ilişki vardır. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Avrupa ile karşılaşmalar ve Batı tarzı modernliğin tüm değişimlerde benimsenmesi, yalnızca İran'ın kendi kimlik duygusunu ve kendine özgü devamlılık modelini güçlendirdi. Çevresindeki toprak kayıplarına ve içsel maddi dezavantajlarına rağmen İran, yüksek emperyalizm çağında egemenliğini ve toprak bütünlüğünü büyük ölçüde koruyan çok az sayıda Batılı olmayan ülke arasındaydı. Bunu yaptığı, kısmen, pek çok deneme ve hata olmaksızın, kendi modernliği-

nin kendi Persleştirilmiş versiyonunu oluşturduğu ve hala ortaya koyduğu için tartişılabilir.

Bu kitapta, hanedanların dnemselleştirilmesine yalnızca kendi ilerinde ve kendi başlarına önemli olduğu için değil, aynı zamanda çoğu kez sosyopolitik, ekonomik ve kültürel değişimlerin simgesi oldukları için sayęı duydum. Seçkinlerin yelerine vurgu yapmayı da kaçınılmaz buldum, nk bu tür kişilikler genellikle önemli ve bazen felakete sonuçlanan değişikliklerin aktörleri olduklarını kanıtladılar. Ağa Muhammed Han Kaçar, Rıza şah Pehlevi ve son zamanlarda Ayetullah Humeyni’ni kadar, Safevi hanedanından I. İsmail ve I. Abbas’ın kişilik özelliklerini anlamak modern İnan’ın şekillenmesinde çok önemliydi. Yine de her durumda bu politik ve biyografik anlatıyı sosyoekonomik ve kültürel eğilimlere dikkat ederek dengelemeye alıştum. Aynı şekilde, mümkün olduğu ölçüde, İnan geçmişini daha geniş bölgesel görünüme yerleştirmeye alıştum. Bu, İnan’ı hem komşu topraklara hem de hüküm süren küresel eğilimlerle bağlayan canlı bağları sergileme çabası olduğu kadar, İnan tarihine kapsamlı bir şekilde bakma veya istisnacılık algılarını caydırma çabasıdır. Yine de İnan geçmişinin makul sınırların ötesinde küreselleşmesine direndim. İnan’ı komşu topraklarına bağlayan ortak örüntüleri görmezden gelemeyiz. İnan’ı Güney Asya’dan ve Orta Asya, Anadolu, Mezopotamya veya Arabistan’dan ayıran coğrafya, din ve siyasi kültür dayatmaları da inkar edemeyiz.

Kitap bir giriş, dört bölüm ve bir sonszden oluşmaktadır. Bölüm I (1501 - 1797), Safevi İmparatorluğu’nun yükselişi ve şekillenmesinden, on sekizinci yüzyılın sonuna kadar olan erken modern dönemi kapsamaktadır. Bölüm II (1797-1911), Kaçar hanedanlığının güçlenmesinden ve Avrupalı glerle karşılaşmadan, yirminci yüzyılın başındaki Meşrutiyet Devrimi’ne kadar uzun on dokuzuncu yüzyılı kapsar. Bölüm III (1914-1977), I. Dünya Savaşı’ndan ve sonrasındaki gelişmelerden Pehlevi döneminin sonuna kadar olan dönemi kapsar. Bölüm IV (1977-1989), İslam Devrimi’nin ilk aşamasındaki şekillenmesine ayrılmıştır. Bu son bölümde, gerekli gördüğüm her yerde, anlatıyı sona erdirmek umuduyla 1989 sonrası dönem hakkında kısa gözlemler yaptım. Uygulamada, Meşrutiyet Devrimi ile İslam Devrimi arasındaki olayların ağırlığı göz önüne alındığında kitabın yaklaşık üçte ikisi yirminci yüzyıla ayrılmış olsa da erken modern ve modern dönemler arasında bir denge kurmaya alıştum.

Uzun vadeli temalara dikkat etmek, kitabın boyutunu ve organizasyonunu belirlemeye de yardımcı oldu. Bir anlatıyı korurken, kapsayıcı temaların izini sürmeye ve argümanları ifade etmeye alıştum. Farsçanın şairi Rumi’nin ünlü şiiri aklımda sık sık yankılandı: “Sevgilinın sırrının kapalı, örtülü kalması daha hoş. Sen hikaye ye kulak ver, işi ondan anla.” Okuyucu, doğal kaynaklar ve be-

şeri yerleşimin sınırlarını, yerleşik merkez ile göçebe çevre arasındaki gerilimi, devlet ile kentsel seçkinler (ruhani kurumlar dahil) arasındaki etkileşimi, hükümdarlar ve vaizler arasındaki gerginliği, müzmin alternatif mesih akımlarının yeniden dirilişini ve kültürel ve sanatsal hatıraların kalıcılığını baştan sona kadar fark edecektir. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda, Avrupalı sömürgeci güçlerin müdahalelerinin daha büyük potansiyeli, maddi zayıflık konusunda daha fazla farkındalık, reform ve kalkınma ikilemleri, modernleşmeye dahil olan ideal ve gerçekler, gelişen ulusal kimlik nosyonları ve iç ekonomik kaynakların tümü büyük önem taşıyordu. Neticede, ihraç edilebilir doğal kaynaklara daha fazla güvenilmesi, devletin modernizasyon projesini sağlamlaştırmasına ve ilerletmesine yardımcı oldu. Yine de zamanla, İran'ı dönüştürmeye yönelik otokratik bir vizyon popüler yetkisini kaybetti, hızla yok olan bir dünya için nostalji yarattı ve güçlü İslami gizli etkisiyle devrimci bir yetenek geliştirdi.

Bu kitapta olmayan veya geçerken görünen konular ve şahsiyetler ve belki de haklı paylarından fazlasını alan diğerleri bulunmaktadır. Erkekler bu anlatıya kadınlardan çok daha fazla baskındır. Esasen ataerkil bir tarihi yeniden yazmak, bazen imkansız olmasa da zordur. Aynı şey, sık sık siyasi iktidar temsilcileri ve evliyaları inceleyen bilim dalı derleyicileri tarafından kaleme alınan bir usta anlatıda ezilmiş, ötekileştirilmiş, uyum sağlamayanlar ve güçsüzlerin susturulmuş kalabalıkları için de söylenebilir. Yine de bu söz hakkından bazılarını alıp hikayeme dahil etmeye çalıştım.

Geriye dönüp bakıldığında, cinsiyet ve etnik köken, günlük yaşam, popüler kültür, kamusal ve özel alanlar, ekoloji ve çevre ile kültürel kimliklerin karmaşıklığı hakkındaki tartışmalar daha fazla ilgi çekebilirdi. Yine de umarım, bir toplumun ve bir kültürün, İran'ın tekil ve tekdüze anlatılarında sıklıkla görüldüğünden daha çeşitli ve daha karmaşık bir kültürün en azından tarihsel bakışlarını göstermişimdir. Örneğin şiir ve edebi akımlara gönderme, resmi anlatının genellikle görmezden geldiği ya da reddettiği kolektif hafızanın gizli yerlerine dair anlayışımızı zenginleştirmenin bir yoludur. Bunlar, Safevi zamanlarını Kaçar dönemine, Meşrutiyet Devrimi'ne ve Pehlevi devletinin yükselişine, savaş sonrası dönemin Ulusal Hareketine ve nihayetinde çağdaş zamanlara bağlayan kolektif bir hafızanın hatlarıdır.

Bu kitabın üslubu ve özünde kendi fikrimin varlığı inkar edilemez ve bu, tarihsel nesnellik ile yazar öznelliğinin daha derin özellikleri arasında bir denge kurmaya çalışan tarih öğrencilerine yabancı değildir. Şakacı bir şekilde “kendine güvenen tarih” olarak adlandırılacak şey, geçmişini haksız yere sorgulamayı ya da tarih dışı yargılardan geçmeyi değil, bunun yerine eleştirel sorular sormayı, geleneksel bilgeliği sorunsallaştırmayı ve belki de bazı sınırsız ama

zekice cevaplar vermeyi amaçlamaktadır. Baş döndürücü bir Batıllık çağına ve ona verilen öfkeli tepkilere - yani Pehlevi döneminin son on yılına ve İslam Devrimi'nin doğuşuna - tanık olan bir kuşak çocuğu olarak, acımasız sorunsalları ele almam neredeyse zorunludur ve İnan'ın (ve Ortadoğu'nun geri kalanının) şekillenmesi açısından hâlâ öyledir: demokrasi ve hoşgörü için hüsrana uğramış mücadeleler, milliyetçiliğin değişen yüzü, otokratik rejimlerin yükselişi ve düşüşü, ideolojilerle ilgili hayal kırıklığı ve tabii ki tartışmalı Batılı güçlerle mücadele ve küreselleşen bir kültür. Yıllar sonra, biri sonradan düşünölen řu duyguları en iyi şekilde özetleyebilir: şair Furuğ Ferruhzad'ın söylediği gibi "hatıralar bahçesinde kederli bir gezinti."

Bu yorumlayıcı yaklaşım yalnızca birkaç son nota izin verdi. Benzer şekilde, bilimsel literatürle doğrudan ilgilenmek bu projenin kapsamının ötesinde olduğunu kanıtladı. Kitabın sonundaki açıklamalı kaynakça böyle bir ihtiyaca hitap etmektedir. Anlatının akışını sürdürmek için doğrudan alıntılar da minimumda tutuldu. Haritalar ve resimler metni zenginleştirmek ve argümanlarını geliştirmek için amaçlanmıştır.

Harf çevirisi sistemi, birkaç önemli değişiklik dışında *Uluslararası Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* (IJMES-International Journal of Middle East Studies)'nin sistemidir. Birincisi, bugünün Farsçasında, e ve o ünlüleri İngilizcedeki benzer sesleri temsil eder ve bu nedenle IJMES sisteminde Arapça i ve u'nun yerini almıştır; bu nedenle Mohammed değil, Muhammed (Arapça bir ifade veya Arapça kitap başlığı olmadıkça) ve mojtahed¹ değil mujtehed'dir. Eğer bazı yer isimleri ve teknik terimler evrensel bir geçerlilik kazandıysa, harf çevirisi yerine tercih edilirler, dolayısıyla Esfahan değil İsfahan. Aynı şekilde, Farsça atıfta bulunan *ezafeh* gerçek sesini bulur. Artık garip bir şekilde -i olarak değil, bir -e olarak, dolayısıyla Bagh-e řah² olarak ve Bagh-i şah olarak çevrilmiştir. Diğer bazı durumlarda, iyi bilinen özel adların ve yer adlarının Farsça telaffuzu tercih edildi; dolayısıyla Azerbaycan veya Adharbaijan ve Alborz, Elburz değil Azerbaycan³. İnan, baştan sona Pers yerine tercih edilir, ancak Pers kültürü ve edebiyatı, ikinci nitelik özellikle amaçlanmadıkça İnan'a tercih edilir. Son olarak, uzun bir a üzerinde aksan işareti bulunmamasının kafa karışıklığına neden olabileceği birkaç durum dışında hiçbir aksan işareti - bu nedenle, 'Abdül- Āli el-Karaki'de a yerine â - kullanılmadı. Aksi belirtilmedikçe tüm çeviriler, nesir ve şiir benimdir.

¹ Ç.N. Şüilikte İslam hukuku konusunda ehil kişi. Türkçeye Müçtehit olarak telaffuz edilmekte olup, kitabın bundan sonraki kısımlarında bu şekilde ifade edilecektir.

² Ç.N. İnan'daki Eyvan şehrinin Safevi döneminde kullanılan adı.

³ Ç.N. Kitabın müteakip sayfalarında ses benzeşmelerine istinaden benzer isimler Türkçe telaffuz edildikleri biçimiyle kullanılacaktır.

Yıllar boyunca birçok arkadaş ve meslektaş bu kitabın araştırılmasına ve hazırlanmasına yardımcı oldu. El yazmasının revize edilmesine yardım ettiği için Haynie Wheeler'e minnettarım. Ayrıca Hossein Amanat, Mehrdad Amanat, Ashef Ashraf, Mohsen Ashtiyani, Oliver Bast, Houchang Chehabi, Joan Cole, Roberta Dougherty, Joanna De Groot, Kevin Gledhill, John Gurney, Ulrich Marzolph, Kaahnaz Mobushami Ranjbar-Daemi, Kishwar Rizvi, Saeed Sanjabi, Mohammad Tavakoli-Tarqi ve Fereydun Vahman'a teşekkür ederim. Bu kitabı araştırırken aldığım burs için Andrew Carnegie Fellows Programına da minnettarım. Annem Besharat'a ve aileme borçluyum ve tarihe ilk ilgimi besleyen babam Mousa Amanat'ın anısını onurlandırıyorum. Eşim Maryam yıllar boyunca sürekli bir destek ve cesaret kaynağı olmuştur.

